

Hieronim Eugeniusz Wyczawski

Problem nowego "Wprowadzenia do studiów w archiwach kościelnych"

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 19/3-4, 343-353

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. HIERONIM EUGENIUSZ WYCZAWSKI

**PROBLEM NOWEGO „WPROWADZENIA DO STUDIÓW
W ARCHIWACH KOŚCIELNYCH” ***

Przed 20-tu laty ukazało się napisane przeze mnie nieduże rozmiarami *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*,¹ a w 1969 r. zwiążyły przegląd polskich archiwów kościelnych,² który jest w pewnym sensie uzupełnieniem publikacji pierwszej.

Z *Wprowadzenia* od początku nie byłem zadowolony. Oddany w maju 1956 r. do wglądu Komisji Wydawniczej mojej Uczelni skrypt wykładów, na skutek zainteresowania nim ówczesnego jej przewodniczącego, ukazał się niespodziewanie w druku już w lipcu tegoż roku. Fakt ten mnie zaskoczył. Nie tylko bowiem nie miałem udziału w korekcie, ale licząc się z możliwością publikacji — tylko nie tak szybko, byłem w trakcie uzupełniania jego treści, przeprowadzania zmian w strukturze całości, dopełniania zestawów literatury załącznikowej. Zabiegi te z chwilą pojawienia się egzemplarzy drukowanych stały się bezprzedmiotowe. Muszę podkreślić, że były to wykłady, podjęte w tym zakresie chyba po raz pierwszy w uczelni teologicznej i zostały opracowane głównie na podstawie własnych studiów w kilku archiwach kościelnych. Wiadomo przecież, że do 1956 r. opracowań w tym względzie było nie-

* Referat niniejszy został wygłoszony podczas sympozjum, urządzonego w dniach 25—26 XI 1975 r. w Poznaniu z okazji 50-lecia istnienia poznańskiego Archiwum Archidiecezjalnego jako placówki naukowej.

W dyskusji doc. dr Czesław Skopowski poinformował, że w niedługim czasie wzbogaci się literatura naukowa o archiwach kościelnych o 2 pozycje, mianowicie w 2-gim tomie *Dzieje miasta Poznania i województwa* ukaże się praca ks. Władysława Zientarskiego o Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie i ks. Mariana Banaszaka o Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu. — Ks. Prof. dr Stanisław Librowski podniósł, że we Włocławku akta wizytacji diecezji odprowadzono nie do archiwum kapituły katedralnej, lecz do archiwum biskupiego. Uwaga referenta: W świetle wypowiedzi ks. Librowskiego problem należy dokładnie zbadać we wszystkich diecezjach i w sformułowaniu końcowym wypadnie chyba stwierdzić, że istniała pod tym względem podwójna praktyka.

Poza tym wielu duchownych i świeckich archiwistów i historyków podkreśliło wielką potrzebę tego rodzaju podręcznika w naszkicowanej wyżej postaci.

¹ Warszawa 1956 Wydział Prawa Kan. ATK. Skrypty nr. 1. 8° ss. 158.

² *Polskie archiwa kościelne*. W: Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. Cz. 2. Lublin 1969 s. 57—101.

wiele. I chociaż — jak wspomniałem — wydane *Wprowadzenie* mnie nie zadowoliło, to jednak spełniło ono mimo swych braków pewną rolę usługową, czego dowodem jest choćby częste cytowanie tej publikacji w różnych opracowaniach i do dziś nadsyłane zapytania o egzemplarze, mimo że mały nakład dawno się wyczerpał. Ten ostatni взгляд — zapotrzebowanie na tego rodzaju książkę — każe się zastanowić nad przygotowaniem nowego, wszechstronnie opracowanego informatora o archiwach kościelnych. Pod tym względem nie ma chyba wątpliwości. Problem powstaje dopiero, gdy się zastanowimy, co taki informator powinien zawierać. Zanim spróbuję dać na to odpowiedź, pragnę zwrócić uwagę na aktualne możliwości warsztatowe.

Obecny stan wiedzy o archiwach kościelnych jest znacznie szerszy aniżeli miało to miejsce w 1956 r. Przede wszystkim posiadamy już porządne opracowanie dziejów jednej z głównych kancelarii biskupich w dawnej Polsce, mianowicie rozprawę Andrzeja Tomczaka o kancelarii biskupów wrocławskich w okresie od XV—XVIII w.³ oraz krótkie informacje o kancelariach biskupich dwóch innych diecezji: plockiej — pióra Wiesława Müllera⁴ i wrocławskiej, podaną przez Bronisława Turonia.⁵ Co więcej, ogłoszono w ostatnich kilkunastu latach inwentarze względnie katalogi 5-ciu archiwów: Bp Wincenty Urban katalog archiwum archidiecezjalnego we Wrocławiu oraz osobno rejestry i katalog dokumentów tegoż archiwum,⁶ ks. Jakub Makara inwentarz archiwum parafialnego w Jarosławiu,⁷ ks. Hieronim Eug. Wyczański katalog archiwum prowincji bernardynów,⁸ ks. Kornel Gadałcz inwentarz archiwum prowincji krakowskiej kapucynów,⁹ ks. Romuald Gustaw i Kazimierz Kaczmarczyk

³ *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV—XVIII w.)*. Toruń 1964.

⁴ *Reorganizacja kancelarii biskupstwa plockiego w 1975 r.* Spraw. z Czyn. Wyd. TN KUL Nr 16 (1966/67) s. 335—336.

⁵ *Z dziejów kancelarii biskupów wrocławskich w Nysie w latach 1601—1700*. Sobótka. T. 19 (1964) s. 88—96.

⁶ *Katalog Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu. Rękopisy*. Arch. Bibl. Muz. T. 10 (1965) s. 5—32; T. 11 (1965) s. 5—108; T. 12 (1966) s. 5—74; T. 13 (1966) s. 5—89; T. 14 (1967) s. 5—13; T. 15 (1967) s. 91—248; T. 16 (1968) s. 19—242. — *Wykaz regestów dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Wrocławiu*. Warszawa 1970; *Wykaz regestów dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*. Roczn. Teol. Śląska Opol. R. 2 (1970) s. 285—421; *Katalog dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*. Cz. 1: *Dokumenty oznaczone sygnaturami alfabetycznymi*. Roma 1970.

⁷ *Archiwum Parafialne w Jarosławiu*. Arch. Bibl. Muz. T. 6 (1963) s. 7—16.

⁸ *Katalog Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie*. Arch. Bibl. Muz. T. 3 (1961) z. 1/2 s. 25—102; T. 4 (1962) s. 23—225; T. 5 (1962) s. 13—210; T. 6 (1963) s. 17—65.

⁹ *Inwentarz Archiwum Prowincji Krakowskiej Zakonu OO. Kapucynów*. Arch. Bibl. Muz. T. 2 (1961) z. 1/2 s. 53—165.

catalog archiwum bernardynek w Krakowie.¹⁰ Nie bez znaczenia są również historyczne wiadomości o dalszych archiwach, jakie opublikowali: ks. Walenty Patykiewicz o archiwum diecezjalnym w Częstochowie,¹¹ ks. Franciszek Stopniak o archiwum diecezjalnym w Lublinie,¹² ks. Feliks Lenort o archiwum archidiecezjalnym w Poznaniu,¹³ Stanisław Litak i Stanisław Lazar¹⁴ oraz ks. Zdzisław Młynarski¹⁵ o archiwum diecezjalnym w Siedlcach, ks. Bolesław Kumor o archiwum diecezjalnym w Tarnowie,¹⁶ bp Walenty Wójcik o archiwum kapitulnym w Sandomierzu,¹⁷ ks. Władysław Szulist o archiwach parafialnych w powiecie bytowskim i puckim,¹⁸ ks. Franciszek Stopniak o archiwach parafialnych w dekanacie lubelskim i o archiwum parafialnym w Międzyrzeczu,¹⁹ tenże wraz ze Stanisławem Litakiem o archiwum parafii św. Pawła w Lublinie,²⁰ ci sami o archiwum parafialnym w Łukowie,²¹ Józef Szymański o archiwum parafialnym w Wojniczu.²² Wymienić jeszcze można nowsze prace, dotyczące różnorodnej problematyki z zakresu archiwoznawstwa kościelnego, względnie zagadnień archiwalno-metodycznych, a mianowicie ks. Juliana Atamana,²³ Jerzego Fla-

¹⁰ *Katalog Archiwum Klasztoru Sióstr Bernardynek przy kościele św. Józefa w Krakowie*. Arch. Bibl. Muz. T. 20 (1970) s. 5—94.

¹¹ *Powstanie Archiwum Diecezjalnego w Częstochowie*. Częst. Wiad. Diec. R. 43 (1969) nr 3/4 s. 91—94 (podana zawartość archiwum).

¹² *Archiwum Diecezjalne w Lublinie*. Arch. Bibl. Muz. T. 4 (1962) s. 15—22.

¹³ *Z dziejów organizacji i zasobu Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*. Arch. Bibl. Muz. T. 15 (1967) s. 5—90.

¹⁴ *Materiały Archiwum Kurii Siedleckiej*. Roczn. Hum. R. 7 (1958) z. 2 s. 327—332.

¹⁵ *Losy zasobu Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach*. Arch. Bibl. Muz. T. 22 (1971) s. 55—60.

¹⁶ *Archiwum Diecezjalne w Tarnowie*. Arch. Bibl. Muz. T. 2 (1961) z. 1/2 s. 43—52.

¹⁷ *Archiwum i biblioteka kapituły w Sandomierzu*. Arch. Bibl. Muz. T. 7 (1963) s. 5—41.

¹⁸ *Archiwa parafialne powiatu bytowskiego*. Roczn. Koszal. Nr 6 (1970) s. 214—218; *Archiwa parafialne powiatu puckiego*. Roczn. Gdań. R. 31 (1971) z. 1 s. 137—146.

¹⁹ *Archiwa parafialne dekanatu lubelskiego*. Arch. Bibl. Muz. T. 9 (1964) s. 5—19; *Zasób Archiwum Parafialnego w Międzyrzeczu*. Roczn. Międzyrzeczki. R. 3 (1971) s. 299—304.

²⁰ *Archiwum Parafii św. Pawła w Lublinie*. Wiad. Diec. Lubel. R. 33 (1959) s. 125—129.

²¹ *Archiwum Parafialne w Łukowie*. Spraw. z Czyn. Wyd. TN KUL. Nr 15 (1965) s. 121.

²² *Archiwum i biblioteka parafialna w Wojniczu*. Arch. Bibl. Muz. T. 2 (1961) z. 1/2 s. 167—176.

²³ *Akta wizytacji diecezji przemyskiej do końca XVIII wieku*. Arch. Bibl. Muz. T. 1 (1960) z. 2 s. 32—44.

gi,²⁴ Tadeusza Grygiera,²⁵ Kazimierza Kaczmarczyka,²⁶ ks. Jana Kracika,²⁷ ks. Bolesława Kumora,²⁸ ks. Józefa Kurpasa,²⁹ ks. Stanisława Librowskiego,³⁰ Stanisława Litaka,³¹ Wiesława Müllera,³² ks. Daniela Olszewskiego,³³ Zofii Sidorowicz,³⁴ ks. Damiana Synowca,³⁵ ks. Alojzego Szorca³⁶ ks. Hieronima Eug. Wyczawskiego.³⁷ Należy podkreślić, że większość wymienionych pozycji ukazała się w półroczniku „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, znakomicie redagowanym od 1959 r. przez ks. Stanisława Librowskiego.

Wzbogaciły również dotychczasowe wiadomości o zawartości polskich

²⁴ *Analiza źródłoznawcza lubelskiej księgi konsystorskiej z lat 1452—1466*. Spraw. z Czyn. Wyd. TN KUL. Nr 13 (1962) s. 106—109.

²⁵ *Z zagadnień archiwistyki kościelnej na przykładzie archiwum parafialnego*. Arch. Bibl. Muz. T. 22 (1971) s. 5—54.

²⁶ *Porządkowanie archiwów klasztornych*. Archeion. T. 47 (1967) s. 7—22.

²⁷ *Najstarsze akta kongregacji dekalnych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*. Arch. Bibl. Muz. T. 29 (1974) s. 261—272.

²⁸ *Metryki parafialne w archiwach diecezjalnych*. Kwart. Hist. Kult. Mat. T. 14 (1966) nr 1 s. 65—75.

²⁹ *Początki ksiąg metrykalnych*. Arch. Bibl. Muz. T. 2 (1961) z. 1/2 s. 5—42.

³⁰ *Stan i potrzeby archiwów kościelnych oraz program pracy na najbliższy okres*. Arch. Bibl. Muz. T. 1 (1959) z. 1 s. 20—30; *Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie reformy organizacji archiwów kościelnych w Polsce*. Tamże T. 3 (1961) z. 1/2 s. 3—24; *Wizytacje diecezji wrocławskiej*. Cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*. Z. 1: *Wstęp ogólny*. Tamże T. 8 (1964) s. 5—186; T. 10 (1965) s. 33—206; *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*. Cz. 1: *Akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławiu*. Z. 1. Sygnatury 1—20; *Akta z lat 1602—1755*. Tamże T. 28 (1974) s. 41—219; Z. 2. Sygnatury 21—66; *Akta z lat 1755—1766*. Tamże T. 29 (1974) s. 5—156; Z. 3. Sygnatury 67—89; *Akta z lat 1775—1792*. Tamże T. 30 (1975) s. 5—131.

³¹ *Akta wizytacyjne parafii z XVI—XVIII wieku jako źródło historyczne*. Zesz. Nauk. KUL. T. 5 (1952) nr 3 s. 41—58; *Z badań nad archiwami parafialnymi*. Spraw. z Czyn. Wyd. TN KUL. Nr 11 (1960) s. 103—106.

³² *Relacje biskupów płockich (1595—1785)*. Spraw. z Czyn. Wyd. TN KUL. Nr 15 (1965) s. 130—132.

³³ *Akta konsystorza kieleckiego jako podstawa źródłowa do badań nad parafiami i duchowieństwem pierwszej połowy XIX w.* Arch. Bibl. Muz. T. 19 (1969) s. 5—30.

³⁴ *Z dokumentów kościoła i kolegiaty św. Floriana w Krakowie*. Nasa Przeszł. T. 50 (1959) s. 409—429.

³⁵ *Źródła rękopiśmienne do działalności duszpasterskiej franciszkanów galicyjskich (1772—1918)*. Arch. Bibl. Muz. T. 24 (1972) s. 318—344. (O zawartości archiwów franciszkanów w Horyńcu, Jaśle, Krakowie, Krośnie, Przemyślu, Sanoku).

³⁶ *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*. Stud. Warm. T. 5 (1968) s. 201—239.

³⁷ *Księgi mszalne jako źródło historyczne*. Arch. Bibl. Muz. T. 7 (1963) s. 43—76.

archiwów kościelnych podejmowane wydawnictwa źródeł z wymienionych archiwów, że wymienię wydany przez Stanisława Kurasia zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej,³⁸ następnie ogłoszony przez ks. Bolesława Kumora dyplomariusz kolegiaty w Zamościu,³⁹ opublikowane przez ks. Bolesława Przybyszewskiego⁴⁰ i Stanisława Kurasia⁴¹ ekscerpty źródłowe do określonych zagadnień z krakowskich akt kurialnych i kapitulnych, dalej wydane przez ks. Czesława Skowrona, acz w drobnym zakresie, akta wizytacyjne krakowskie⁴² i przez Stanisława Litaka instrukcja wizytacyjna,⁴³ następnie ogłoszony przez Zofię Leszczyńską Skrętową krakowski *Liber retaxationum*,⁴⁴ a przez Ryszarda Mienickiego inwentarze majątkowe biskupów chełmińskich⁴⁵ i przez Leonida Żytkowicza inwentarze dóbr biskupów wrocławskich,⁴⁶ wreszcie wydane przez bpa Jana Obłąka,⁴⁷ bpa Wincentego Urbana,⁴⁸ ks. Stanisława Librowskiego,⁴⁹ ks. Walentego Patykiewicza⁵⁰ statuty różnych kapituł i przez Zofię Leszczyńską krakowskie statuty wikariuszowskie.⁵¹

³⁸ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*. Cz. 1: 1063—1415. Lublin 1965.

³⁹ *Zbiór dokumentów kolegiaty i kapituły zamojskiej*. Arch. Bibl. Muz. T. 26 (1973) s. 307—400; T. 27 (1973) s. 325—400; T. 28 (1974) s. 343—416; T. 29 (1974) s. 306—386.

⁴⁰ *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu z archiwaliów kapitulnych i kurialnych krakowskich 1440—1500*. Kraków 1960; Toż: 1501—1515. Kraków 1965; Toż: 1516—1525. Kraków 1970.

⁴¹ *Ordynacje i ustawy wiejskie z Archiwum Metropolitalnego i Kapitulnego w Krakowie 1451—1689*. Kraków 1960.

⁴² *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła*. Cz. 1. Lublin 1965.

⁴³ „*Tabella eorum, super quibus in visitatione quaerendum est*” w *Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*. Spraw. z Czyn. Wyd. TN KUL. Nr 15 (1965) s. 129—130.

⁴⁴ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z r. 1529 (tzw. Liber retaxationum)*. Wrocław 1968.

⁴⁵ *Inwentarz dóbr biskupstwa chełmińskiego*. T. 1: 1646—1676, T. 2: 1723—1747, T. 3: 1759. Toruń 1955—1959. Tow. Nauk. w Tor. Fontes 40, 42, 47.

⁴⁶ *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego*. [T. 1]: 1598. Toruń 1950; T. 2: 1582. Toruń 1953. Tow. Nauk. w Tor. Fontes 36, 37; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII w.* Toruń 1957. Tow. Nauk. w Tor. Fontes 38.

⁴⁷ *Statuty warmińskiej kapituły katedralnej*. Warm. Wiad. Diec. T. 16 (1961) z. 5 s. 45—58.

⁴⁸ *Statuty kapituły katedralnej we Wrocławiu*. Prawo Kan. T. 9 (1966) nr 1/2 s. 329—354.

⁴⁹ *Statuty kapituł kolegiackich dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*. Arch. Bibl. Muz. T. 1 (1959) z. 1 s. 167—189.

⁵⁰ *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*. Roczn. Teol.-Kan. R. 3 (1956) s. 347—376.

⁵¹ *Średniowieczne statuta wikariuszów katedry krakowskiej*. Nasza Przeszł. T. 10 (1959) s. 391—408.

Podobnie wewnętrzny stan naszych archiwów kościelnych przedstawia się dzisiaj znacznie lepiej aniżeli w chwili pisania wspomnianego na początku *Wprowadzenia*. Niemal w każdym archiwum diecezjalnym i zakonnym są prowadzone obecnie prace porządkowe i inwentaryzacyjne, co dla badacza ma ogromne znaczenie nie tyle może w odniesieniu do czasów staropolskich, ile do okresu rozbiorowego. Łatwo bowiem można teraz się rozeznąć w grupach akt, produkowanych przez diecezjalne konsystorze od końca XVIII do początku XX w. Wiadomo przecież, że we wszystkich trzech zaborach był różny, choć w zasadzie podobny, system urzędowania konsystorskich kancelarii, a tym samym sortowania odprowadzanych do archiwum akt. Na skutek uporządkowania większości archiwów nie ma też obecnie większych trudności w ustaleniu wędrowki akt z powodu tworzenia nowych archiwów przy erygowanych na przestrzeni lat 1785—1925 nowych diecezji, czy też ich koncentracji z powodu zlikwidowania wielu staropolskich kościelnych urzędów i instytucji, czy też niekiedy świadomej polityki archiwalnej. Jak widać, sytuacja warsztatowa dzięki zwłaszcza zaprowadzeniu porządku w wielu kościelnych archiwach jest nienajgorsza. Trzeba też zaznaczyć, że przetrwały w pewnej mierze drogę autorowi nowego informatora obie moje prace: *Wprowadzenie i Polskie archiwa kościelne*.

Co przeto powinien zawierać nowy informator o archiwach kościelnych? Ogólnie mówiąc, powinien objąć całokształt wiadomości, potrzebnych początkującemu, często o słabej znajomości łaciny, historykowi do swobodnego poruszania się w zespołach i grupach akt we wszystkich rodzajach archiwów kościelnych oraz do łatwego i pożytecznego z nich korzystania. Innymi słowy książka powinna mieć charakter podręcznika, zwięźle być napisana i posiadać przejrzysty i możliwie szczegółowy podział treści.

Rzecz zrozumiała, że trudno już dziś mówić o konkretnym planie podręcznika i podawać szczegółowy wykaz jego nieistniejącej jeszcze treści, ponieważ struktura książki będzie zależała od pomysłu autora. Nie mniej jednak wolno sugerować, aby projektowany podręcznik zawierał określoną problematykę. Na podstawie moich doświadczeń, zebranych w czasie długoletniego nauczania introdukcji do studiów w archiwach kościelnych, podręcznik powinien składać się z 2 części: z części zasadniczej i części dodatkowej. W cz. 1-szej należałoby przedstawić wyczerpująco, a zwięźle, dwa problemy: historię kościelnych kancelarii i historię kościelnych archiwów, cz. 2-ga powinna objąć niezbędne wykazy i teksty do ćwiczeń.

Ponieważ istniały w Polsce różne kancelarie kościelne, trzeba by wprowadzić podział na kancelarie kościelnych urzędów jurysdykcyjnych i na kancelarie kościelnych instytucji. W 1-szej grupie wypadnie zacząć od kancelarii biskupich ze względu na ich powagę i największą ich rozbudowę. Powinno się przedstawić początki kancelarii w okresie wyłącznego panowania dokumentu, następnie ich rozwój w okresie

istnienia tzw. ksiąg wpisów (XV—XVIII w.) i ich reorganizację pod koniec XVIII w. w związku z wprowadzaniem kancelaryjnej registratury i dalsze ich dzieje do 1918 r. (do wprowadzenia Kodeksu Prawa Kanonicznego). Będzie tam mowa o urzędnikach kancelarii, miejscu urzędowania, zakresie załatwianych spraw (administracyjnych i sądowych), o ich rodzajach, o procedurze przewodu sądowego, o produkcji akt i systemie dokonywania wpisów.

W podobny sposób powinny być przedstawione dzieje kancelarii konsystorzy generalnych (oficjałów generalnych) i konsystorzy okręgowych czyli formalnych, a więc ich początki i pierwotny zakres działania, rozwój w okresie ksiąg wpisów i przeprowadzoną na przełomie XVIII i XIX w. ich fuzję z kancelariami biskupimi. Przy omawianiu konsystorskich urzędników, miejsca urzędowania, zakresu załatwianych spraw oraz produkcji akt i ich rejestracji powinno się uwypuklić z jednej strony zbieżności z kancelariami biskupimi, z drugiej różnice.

Ze względu na częste przekazywanie spraw przez rzymskie urzędy kurialne kancelariom biskupim względnie pojedynczym duchownym dla przeprowadzenia dochodzeń lub nawet dla ostatecznego ich załatwienia oraz z powodu wznoszenia przez procesujące się strony apelacji do nuncjatury warszawskiej z pominięciem instancji metropolity, szczególnie w 2-giej poł. XVII i w XVIII w., powinno się poświęcić nieco miejsca i tym zagadnieniom.

Najpóźniej powstały kancelarie dziekanów i proboszczów, z tym że pierwsze nigdy w pełni się nie rozwinęły. Należy omówić początki obu typów kancelarii, zakres ich kompetencji, przyczyny wzrostu zakresu działalności kancelaryjnej dziekanów w XIX w., rodzaje prowadzonych przez kancelarie parafialne ksiąg i sposób dokonywania w nich wpisów. Oczywiście oba typy kancelarii należy przedstawić oddzielnie.

Przy omawianiu kancelarii instytucji kościelnych trzeba wprowadzić podział na instytucje duchowieństwa świeckiego i zakonnego. W 1-szej grupie znajdują się kapituły katedralne i kolegiackie, w 2-giej zakony. Powinny być przeto przedstawione początki kancelarii kapituł katedralnych, ich rola usługowa dla agend biskupich w okresie wyłącznego panowania dokumentu, rozwój kancelarii w okresie ksiąg wpisów, urzędnicy kancelaryjni, zakres załatwianych spraw, rodzaje produkowanych akt i serie ksiąg dla dokonywania wpisów. Przy tym powinno się wprowadzić wyraźną cezurę między sprawami własnej korporacji a sprawami, dotyczącymi kolegiów niższego duchowieństwa katedralnego, oraz prowadzonymi przez kapitułę względnie przez pojedynczych prałatów i kanoników agendami, dotyczącymi biskupstwa. Tu widzielibym też miejsce dla omówienia działalności administracyjnej archidiaconów (zarazem kapitulnych prałatów i biskupich urzędników) oraz czynności pontyfikalnych sufraganów. Ani pierwsi ani drudzy nie utworzyli odrębnych kancelarii, a wyprodukowane przez nich księgi wi-

zytacji, egzaminów kandydatów do święceń, czy czynności pontyfikalnych trafiały do kapitulnych kancelarii, a następnie do kapitulnych archiwów.

Ponieważ kapituły kolegiackie, reprezentujące różny stopień organizacji wewnętrznej i zewnętrznego znaczenia, naśladowały w swej strukturze kapituły katedralne, wystarczy przy omawianiu ich kancelarii uchwycić tylko zachodzące między nimi różnice.

Komplikuje się sprawa w przedstawieniu w grupie 2-giej historii kancelarii zakonnych z powodu dużej różnorodności zakonów. Nie sposób przecież omawiać problemy kancelaryjne po kolei u wszystkich zakonów. Byłbym za łączeniem określonych typów zakonów, a mianowicie zakonów mniszych, kanonickich, mendykanckich, regularno-kleryckich, z tym że wśród tych ostatnich należałoby wydzielić jezuitów ze względu na im tylko właściwy system kancelaryjny. Zakony żeńskie trzeba by złączyć z odpowiednimi, wyżej podanymi grupami męskimi. Odnośnie do zakonów mniszych można mówić tylko o kancelariach klasztornych, w zakonach, które posiadały organizację prowincjalną, o kancelariach klasztornych i o kancelariach prowincjałskich.

Najwięcej uwagi należy poświęcić kancelariom klasztorów mniszych, ponieważ mnisi, pojawiwszy się w Polsce najwcześniej, pierwsi z zakonów wytworzyli u siebie w oparciu o wzory zachodnie kancelaryjny sposób załatwiania różnorodnych spraw, choćby z powodu posiadania znacznych majątków ziemskich. Należy przeto przedstawić funkcjonowanie kancelarii klasztornej, procedurę wystawiania i przyjmowania dokumentów oraz prowadzenia ksiąg klasztornych: metryki zakonników, ksiąg czynności kapituł klasztornych, ksiąg inwentarzy majątkowych, zobowiązań mszalnych itp. Ustalenie rodzajów produkowanych ksiąg będzie możliwe po zbadaniu tej sprawy odnośnie do kilku opactw benedyktyńskich i cysterskich. W podobny sposób należy postąpić przy opisie kancelarii w zakonach kanoników regularnych.

W licznym bardzo zespole klasztorów mendykanckich istniała duża rozpiętość, od konwentów bardzo ubogich np. refermatów czy kapucynów, do dostatnio wyposażonych w dobra ziemskie i kapitały jak niektóre klasztory dominikanów, karmelitów czy augustianów-eremitów. Stąd i stopień rozwoju w nich form kancelaryjnych różnie się przedstawiał, od bardzo prymitywnych do dobrze wykształconych. Należy więc ustalić, kto w klasztorach zajmował się sprawami kancelaryjnymi, jakiego rodzaju wytwarzano akta i jakie sprawy wpisywano do ksiąg. Ogólnie można powiedzieć, że w domach nowicjackich istniały księgi nowicjuszków i profesów, w domach studiów księgi dotyczące kształcenia zakonników, a wszędzie mortuologia, księgi protokołów sesji zarządu klasztoru, kroniki, księgi doznanych łask, gdy w klasztornym kościele istniał obraz łaskami słynący, inwentarze kościoła i zakrystii (skarbcza), księgi inwentarzy różnych nieruchomości majątkowych, księgi rachunkowe, wizytacyjne, księgi kurend wyższych przełożonych. Tworzono też

kopiarze z posiadanych dokumentów i zbierano wpływające do klasztoru akta luźne.

Podobny system istniał również w klasztorach regularno-kleryckich, z tym że zakonnicy tych klasztorów (jezuici, pijarzy, misjonarze, teatyni), zajmując się szkolnictwem zewnętrznym, wytwarzali w swych kancelariach ponadto akta, dotyczące prowadzonych szkół. U jezuitów istniał jeszcze bardzo rozwinięty system sprawozdawczości z działalności każdego domu i poszczególnych zakonników, prześyłany za pośrednictwem prowincjała do przełożonego generalnego w Rzymie.

Należyte przedstawienie problemu kancelarii klasztornych będzie wymagało dokładniejszego zbadania archiwów klasztorów nigdy niekasowanych, odnośnie zaś do zakonów już w Polsce nieistniejących przedstudium ich archiwaliów, niestety zachowanych tylko w drobnej części w archiwach diecezjalnych, kapitulnych oraz w zbiorach państwowych. Być może, że uda się nawet wówczas przedstawić rozwój kancelarii klasztornych łącznie dla wszystkich zakonów z uwzględnieniem tylko w poszczególnych zakonach czy ich większych grupach właściwych im odrębności.

Gdy chodzi o kancelarie prowincjałskie, należy jak wszędzie przedstawić ich początki, urzędników kancelaryjnych, zakres załatwianych spraw i system ich rejestracji. Przy dwóch ostatnich sprawach musi się wyróżnić agendy samych prowincjałów od agend zwoływanych periodycznie kapituł i posiedzeń zarządu prowincji. Pierwsze polegały głównie na utrzymywaniu korespondencji z podległymi klasztorami i zakonnikami oraz z zakonnymi władzami zwierzchnimi i osobami postronnymi, ewentualnie i na przyjmowaniu sprawozdań z klasztorów. Agendy kapituł zaś sprowadzały się do wyborów przełożonych wszystkich stopni oraz do załatwiania spraw całej prowincji; tym ostatnim zajmowały się i zarządy prowincji na swych sesjach. Osobne księgi prowadzono dla wpisów uchwał kapitulnych i protokółów z posiedzeń zarządu. Nie wpisywano natomiast nigdzie nadsyłanej i ekspediowanej korespondencji. Wyjątek stanowiły jedynie pisma papieskie, rzymskich kongregacji oraz przełożonych generalnych i niekiedy wielkich dobrodziejów. Wpisywano je do akt kapitulnych. Dopiero z wejściem w życie systemu registry rejestrowano w dziennikach czynności wszystkie pisma wysyłane i otrzymywane. Zachowano jednak w wielu zakonach po ostatnie czasy księgi dla wpisów czynności kapitulnych.

Jeżeliby zachodziła potrzeba wprowadzenia periodyzacji przy przedstawieniu dziejów kancelarii kościelnych, powinno się uwzględnić 3 okresy: 1) do końca XIII w. — okres wyłącznego panowania dokumentu, w którym można mówić właściwie tylko o kancelariach kapitulnych i klasztorów mniszych (opactw), 2) od XIV—XVIII w. — okres ksiąg wpisów, 3) od końca XVIII w. — 1918 r. — okres registry.

Drugi problem, jaki powinien być opracowany w zasadniczej części podręcznika, to historia archiwów kościelnych. Ująć ją trzeba w 2 okre-

sach: Archiwa kościelne w okresie staropolskim i archiwa kościelne pod zaborami. Okres staropolski nie nastęca trudności. Idąc w ślad za wprowadzonym wyżej podziałem kancelarii, powinno się przedstawić kolejno sieć archiwów biskupich, następnie konsystorskich (konsystorzy generalnych i konsystorzy okręgowych), dalej sumarycznie już tylko ze względu na dużą ich ilość archiwa dekanalne i parafialne, w dalszej kolejności sieć archiwów kapituł katedralnych oraz archiwów kapituł kolegiackich i sumarycznie według podanych poprzednio grup zakonów archiwa klasztorne i archiwa prowincji zakonnych. Przy każdym archiwum, względnie przy archiwach jednego typu, powinno się mówić o początkach archiwum, o miejscu i sposobie przechowywania archiwaliów, o gromadzonych dokumentach, o seriach ksiąg i fascykułach akt luźnych, o opracowywaniu zasobu archiwalnego. Przy archiwach biskupich trzeba ustalić miejsce, w którym przechowywano zespoły akt biskupich, czy odprowadzano je do archiwum konsystorza generalnego, czy do archiwum kapituły katedralnej, czy też pozostawiano je w kancelarii biskupiej. W praktyce bowiem wszystkie trzy sposoby były stosowane. W archiwach kapituł katedralnych należy wyróżnić zespół własny i zespoły archiwaliów niższego duchowieństwa katedralnego, w zespole własnym znowu dział archiwaliów odnoszący się do kapituły i dział dotyczący biskupstwa. W archiwach zakonnych (klasztornych i prowincji) nie powinno się uwzględniać rękopisów bibliotecznych, często znajdujących się w pomieszczeniach archiwalnych i niekiedy przemieszanych z rękopisami archiwalnymi. Wyjątek stanowiłyby jedynie papiery po zmarłych zakonnikach, które jako ich spuścizna powinny się znaleźć wśród odpowiednich personaliów.

W okresie zaborów sprawa archiwów się komplikuje, głównie z powodu wcielania archiwów po skasowanych urzędach i instytucjach do innych archiwów, dalej z powodu parcelacji niektórych archiwów przy tworzeniu nowych diecezji, wreszcie z powodu rozprószenia lub nawet kompletnej zagłady wielu archiwów drobnych. Zagadnienie to należy przedstawić dla każdego zaboru oddzielnie. Wychodząc z opisu archiwów dziś istniejących (kościelnych urzędów jurysdykcyjnych i kościelnych instytucji), należy podać przy każdym z nich, jakie ołów zasobu staropolskiego przybyły do nich w okresie zaborów własne grupy akt, następnie jakie archiwa, kiedy i z jakimi zasobami (w całości lub w części) zostały do nich wcielone, względnie, jakie akta, kiedy i dokąd zostały z nich zabrane. W ten sposób uzyskamy obraz faktycznego stanu archiwów nie tylko urzędów i instytucji istniejących, ale i archiwów po urzędach i instytucjach zlikwidowanych. Dobrze by też było uwzględnić przynajmniej większe grupy archiwaliów kościelnych, przechowywane w archiwach i bibliotekach państwowych.

W takich ramach wyobrażam sobie treść zasadniczej części projektowanego podręcznika. Nie wprowadzałbym doń zagadnień z archiwistyki, jak informacji o zasadach porządkowania archiwum, o brakowaniu akt,

konserwacji archiwaliów i pieczęci itd., w ogóle o tym wszystkim, co dotyczy pracy urzędnika-archiwisty. Istnieje bowiem na ten temat bogata literatura, choćby w rocznikach „Archeionu”, a poza tym nie archiwistyka jest celem i przedmiotem projektowanego podręcznika, lecz studium archiwaliów.

Na część 2-gą podręcznika, którą nazwałem dodatkową, złożyłyby się teksty do ćwiczeń, różne wykazy oraz zestawienie bibliografii archiwalnej. Dla wdrożenia studentów historii Kościoła w lekturę akt, należałoby zamieścić przykłady najbardziej typowych pism z akt biskupich, oficjalnych, kapitulnych, z metryk parafialnych, z akt klasztornych, w sumie od 40—50 pozycji, w których przez zastosowanie odpowiedniej czcionki wyodrębniłoby się teksty istotne od formuł prawnych. Wybrane przykłady powinny być zaopatrzone w objaśnienia, a na końcu w słowniczek łacińsko-polski terminologii kościelnej oraz wyrazów nie występujących w ogólnie dostępnych słownikach. Nie można np. dowiedzieć się ze *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce*, redagowanego przez prof. M. Plezię, że *achenum* to kociołek na wodę święconą lub że *amictus* to humerał (część szat liturgicznych).

Bardzo pożyteczne dla korzystających z archiwów kościelnych byłyby wykazy: biskupów wszystkich polskich diecezji z podaniem dat ich pontyfikatu, wykazy archidiaconatów według poszczególnych diecezji z datami ich powstania, następnie przynajmniej 3 spisy dekanatów dla każdej diecezji, według archidiaconatów i z podaniem ilości parafii — najdawniejszy, drugi z ostatnich lat istnienia niepodległej Rzeczypospolitej, trzeci z przelomu XIX i XX w., dalej wykaz oficjaliałów generalnych i okręgowych w każdej diecezji z datami ich powstania i likwidacji, spis kapituł katedralnych z wyszczególnieniem przy każdej prałaturze i ilości kanonii gremialnych — jeden z końca XV w., drugi z ostatnich lat istnienia Rzeczypospolitej, trzeci po redukcjach prebend kapitulnych przez rządy zaborcze, toż odnośnie do kapituł kolegiackich z podaniem ponadto dat ramowych ich istnienia, wreszcie wykaz wszystkich klasztorów według poszczególnych zakonów z datami ich założenia i ewentualnej kasaty, czy potem rewindykacji oraz przynależności do odnośnej prowincji i z zaznaczeniem siedzib prowincjałów.

W końcu uważam za potrzebne zamknąć podręcznik zestawieniem pełnej bibliografii, dotyczącej kancelarii kościelnych i kościelnych archiwów. Należałoby ją ułożyć w sposób rzeczowy, według zagadnień przedstawionych w części 1-szej podręcznika.

WSKAZANIA DLA WSPÓLPRACOWNIKÓW SŁOWNIKA POLSKICH KANONISTÓW XIX I XX WIEKU

Dla poznania rozwoju nauki prawa kanonicznego w Polsce będzie bardzo pożyteczny słownik polskich kanonistów, przynajmniej żyjących w nowszych czasach. Słownik zbierze razem najważniejsze dane o życiu